

МЕТОДОЛОГІЯ ТЕОРІЇ І ПРАКТИКИ ЮРИСПРУДЕНЦІЇ

УДК 340.11

О. Мурашин,

доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України,
член-кореспондент НАПрН (університет «Україна»)

М. Мірошніченко,

кандидат історичних наук, доцент (університет «Україна»)

ПРАВОВА СИСТЕМА УКРАЇНИ В ГЕНЕЗИСНІЙ СТРУКТУРІ ПРАВОВИХ СИСТЕМ: ПОНЯТТЯ І ОСНОВНІ ОЗНАКИ

Змістовний аналіз поняття правової системи України в генезисній структурі правових систем є важливою передумовою вирішення актуальної проблеми об'єктивного буття та унікальності правової системи України на правовій мапі світу.

Поняття генезисної структури передбачає змістовний аналіз процесу і способу становлення, виникнення, розвитку та інволюції правових систем, їх об'єктивного існування та індивідуалізації.

У літературі виокремлюють кілька рівнів генезисної структури: 1) загальний всесвітньо-історичний генезис системи правового регулювання суспільних відносин; 2) формаційний генезис правових систем; 3) генезис конкретних регіональних національних правових систем; 4) генезис міжнародної правової системи [1, 68].

Об'єктом нашого аналізу виступає генезис конкретної національної правової системи — правової системи України, — який відбувається у конкретно-історичному, культурному і політичному середовищі.

Говорячи про правову систему України як національну, необхідно враховувати, що в реальній дійсності жодна із галузей юридичних наук історико-теоретичного циклу, порівняльного право-

знавства, міжнародного права тощо не обмежується і не може обмежуватися застосуванням єдиного поняття «національна правова система України». У цьому разі ми маємо визначитись, які ознаки і властивості мають бути враховані і відповідним чином відображені в цьому понятті, щоб можна було говорити про його методологічне значення і ефективність як інструмента теоретичного аналізу правової системи України не тільки в статичній, але й в динамічній: як виникла, як розвивалась і якою є тепер.

Юридична думка з використанням інструментарію елементно-структурного і структурно-функціонального підходів сформувала уявлення про систему основних ознак правової системи, які поділяють на юридичні (спеціальні) і соціальні (загальні). До юридичних (спеціальних) ознак науковці, зокрема Л. Луць, відносять: 1) наявність елементів — суб'єктів права; 2) їх структурну впорядкованість; 3) забезпечення постійних зв'язків між суб'єктами завдяки правовим засобам, зокрема нормам права;

4) забезпеченість зв'язків завдяки діяльності суб'єктів та прояв їх через правові відносини;

5) спрямованість на досягнення такої мети, як правопорядок, що є необхідною

умовою існування соціальної системи у цілому [2, 19]. До соціальних (загальних) ознак, зокрема Д. Керімов, відносить: 1) цілісність (єдність) компонентів, пов'язаних сутнісно-змістовним характером; 2) інтегративність (взаємодія компонентів між собою); 3) ієрархічність, стійке функціонування, що забезпечується структурною упорядкованістю елементів; 4) відносна самостійність (можливість зміни елементів, створення нових, утворення підсистем, зв'язків із зовнішнім середовищем) [3, 17].

На основі інтеграції соціальних (загальних) і юридичних (спеціальних) ознак здійснюється теоретичний синтез раціонально виважених логічних моделей правової системи, які можуть накладатися на будь-яку правову реальність і бути застосованими у будь-якій правовій ситуації. Самі по собі такі моделі невразливі. Проте застосування будь-якої «чистої» логічної моделі до історичної реальності права, як живої, яка зазнає постійної трансформації правової дійсності, пов'язане з певним ризиком, який полягає в реалізації прагнень по можливості «втиснути» в наперед підготовлену схему цю дійсність, що вочевидь веде до спрощеного, обмеженого її сприйняття і, насамкінець, до спотворення, перекривлення, що є вкрай негативним для соціальної практики. Багатий історичний досвід є тому підтвердженням.

На нашу думку, будь-які прагнення обмежити предметні рамки дослідження лише юридичними і соціологічними характеристиками правової системи — означає залишити поза увагою національний аспект її буття. Теоретичні моделі правової системи мають відповідати вимогам адекватності суспільним умовам і потребам (матеріальним і духовним) та включати усі суттєві ознаки, які дозволяють відокремити і описати її ж об'єкт пізнання комплексно та всебічно. У такому разі теоретична модель правової системи України має розбудовуватися на основі інтеграції не тільки соціальних (загальних) і юридичних (спеціальних) ознак, а й ознак, які характеризують її у соціокультурному зрізі з урахуванням духовно-ментальних факторів та істо-

ричної специфіки правового життя українського народу.

У запропонованій статті нами здійснено спробу теоретичного синтезу формально-юридичних, соціологічних і соціокультурних характеристик поняття правової системи України, які відображають структуру, рівні, взаємодію правової системи з суспільством, різними його підсистемами та державою, демонструють ефективність її функціонування в регламентації суспільних відносин, відкритість правовим системам і юридичним інститутам інших країн.

Теоретичний синтез заснований на системній категорії «цілісність» з урахуванням: а) притаманних правовій системі ознак (юридичних, соціальних, соціокультурних) і властивостей правової цілісності (історичний спосіб існування, цілеспрямований духовно-регулятивний характер функціонування, унікальність, зумовлена соціокультурним середовищем); б) в рамках доктрини об'єктивності національних правових систем; г) шляхом розширення традиційних рамок методології дослідження соціокультурним підходом, який сконцентрований перш за все на стратегічних соціальних цілях історичного відтворення суспільства з його національною, культурною специфікою і системних характеристиках культурно-ціннісних комплексів, до яких відноситься і правова система. В останньому ми приєднуємося до слушного зауваження Н. Оніщенко, що «вивчення правових систем передбачає використання не лише універсальних абстракцій і генералізації, а й насамперед культурно-історичної конкретизації, яка при достатній глибині також здатна піднести на рівень загальної теорії теорію національної правової системи» [4, 33].

Інакше кажучи, ми схильні визнати, що генезис правової системи України (як і будь-якої національної правової системи) відбувається не просто в суспільстві, а в конкретному соціокультурному середовищі. При цьому вона, по-перше, акумулює правовий досвід українського народу як поліетнічної культурно-історичної спільності людей,

що об'єктивно сформувалась на певній етноплацентній основі в межах сучасних кордонів України; по-друге, відображає вплив права і правових культур різних народів, які в силу історичних обставин не тільки перебували на теренах України, а й створювали різні моделі правового впливу і правового регулювання, привносячи зразки тих зовнішніх юридичних чинників, які так чи інакше були рушійною силою правового розвитку українського народу і спонукали до структурно-нормативних змін у правовій системі України. Відповідно і вітчизняна юридична наука як результат правового мислення (тут ми посилаємося на справедливе зауваження В. Селіванова) для того, щоб мати вагу для практики, має ґрунтуватися як на поняттях, що відображають постійний діалектичний рух і зміну соціальної дійсності, так і рухливих визначеннях відповідних понять, що породжені в системі певної правової культури, рівно як і традиції, що виробляються та підтримуються людьми певної суспільної культури, що характеризує унікальність правових явищ [5, 3–4].

Звернення до ознак правової системи у соціокультурному вимірі дозволяє зосередити акценти на її сутнісній стороні, а саме: вести мову про правову систему як унікальний феномен конкретного суспільства, обумовлений, у значній мірі, відповідним рівнем розвитку культури. Так, Н. Оніщенко підкреслює: «З одного боку, правова система вибирає в себе історичний досвід культурного розвитку, а з іншого — виробляє власні культурні цінності, які стають здобутком усього суспільства» [4, 27–28]. Доповнення соціальних і юридичних ознак правової системи ознаками у соціокультурному вимірі розширює діапазон розуміння поняття правової системи як феномена конкретного суспільства не залежно від ступеня вивченості її структурно-елементного змісту.

За ознаками, які характеризують правову систему у соціокультурному зрізі з урахуванням духовно-ментальних факторів та історичної специфіки правового життя українського народу вона

постає як правова форма буття конкретного суспільства в етноментальній інтерпретації; як відображення загального рівня правового розвитку суспільства від потестарних форм до цивілізаційних включно; як духовний вимір діяльності, специфіка якої, на відміну від фізичної чи біологічної дії, включає в себе важливі в житті людини мову, цінності, норми, ментальні символи культури; як специфічна система норм, принципів (у соціальному та в юридичному аспектах) — істотного компонента культури, які виражають значущі для суспільства і держави форми взаємодії людей, набуваючи завдяки юридичному (позитивному) праву офіційного статусу і загальнообов'язковості; як сума суспільних досягнень у правовому розвитку, вираженого у принципах загальносоціального і юридичного права; як цілісна багаторівнева і багатофункціональна інформаційна система, здатна до саморозвитку і самоорганізації; як різновид соціально-правової пам'яті [6, 217–238; 7; 8, 31–33].

Якщо звести комплекс соціальних (загальних), юридичних (спеціальних) і соціокультурних (суттєвих) ознак правової системи України до спільного знаменника то можна констатувати, що:

1) національна правова система України — це система, що відображає соціально-економічну, політичну і культурно-історичну своєрідність розвитку українського народу (правова система конкретного суспільства). Культурно-історична її своєрідність є вираженням ментальних рис українського народу, сформованого в націю;

2) ядром правової системи України є українське право, що розвивається на основі традицій і інновацій. Безумовно, що мова йде про право як суспільне явище, яке включає два компоненти — природне право і позитивне право. Природне право (співвідноситься з суб'єктивним правом) — це обумовлені природою і соціально-природним середовищем вимоги й ідеали, які, переломившись крізь призму правосвідомості, її культурні коди, набувають правових рис і відповідно виступають у вигляді

правових вимог і прообразів юридичних норм — норм позитивного права. Позитивне право (співвідноситься з об'єктивним правом) постає у вигляді системи чинних норм, процес формування яких обумовлюється взаємодією положень природного права і державно-політичних інститутів українського суспільства на конкретно-історичному етапі його розвитку. Механізм взаємодії суб'єктивного і об'єктивного права спрямований на реалізацію потреби в адекватному для конкретного суспільства правового порядку.

З урахуванням викладених міркувань, ми пропонуємо авторську інтерпретацію поняття правової системи України у контексті генезисної структури правових систем, як підсистеми суспільства, що є цілісним соціально-правовим, нормативно-регулятивним комплексом з відповідними соціально-юридичними межами правового впливу та правового регулювання на соціум, функціонує в чітко визначених територіально-державних (або політико-географічних) межах України та інтегрує найсуттєвіші риси українського права.

Безумовно, що запропоноване визначення правової системи не може бути бездоганним, але у своїй основі гіпотетично закладає фундамент для розуміння того, що власне право, яке формується в координатах певної національної культури як соціальний інститут, характеризує «унікальну індивідуальність будь-якої правової системи» [9, 360–361]. Остання крім права включає в себе правову ідеологію, правову свідомість, правовий менталітет, правові традиції, звичаї та багато інших компонентів, які прямо пов'язані не з державою, а з суспільним життям [10, 98–100].

На зв'язок правової системи із суспільним життям, а точніше з життям окремого народу, звернули увагу ще в позаминулому столітті представники історичної школи права в Німеччині (Г. Гуго, К. Савіні, Г. Пухта) та в Україні (В. Антонович, Д. Багалій, П. Голубовський, М. Довнар-Запольський та ін.), наголошуючи, що кожний народ розвиває свої традиції і звичаї, вплив

яких на суспільство є неперервним, і завдячуючи саме такій властивості вони переходять у юридичні норми. Позитивне право виникає з глибин народної свідомості. Тільки шляхом ретельного вивчення звичаїв, традицій можна досягнути істинний зміст права конкретного народу, витoki якого беруть початок у «здоровому глузді», і у такий спосіб вивчати неповторність правового розвитку кожної окремої країни відповідно і унікальність кожної правової системи. Так, з точки зору Г. Пухти, марно штучно конструювати і довільно пропонувати суспільству ту чи іншу правову систему, створену окремо від самої історії життя народного духу. Не наповнена цим духом, правова система буде надуманою і не сприйматиметься у суспільстві [11, 506].

З упевненістю можна стверджувати, що теоретичні здобутки історичної школи права мають раціональне зерно для актуальної на сьогодні теорії національно-правових систем, яку необхідно розробляти, тут ми повністю поділяємо думку професора А. Козловського, з урахуванням етнонаціональних вимірів буття народу та здобутків світового правознавства в аспекті теорії структурно-функціональної дії психологічних констант у процесі правової реалізації та правового пізнання [12, 157–177].

Таким чином, у соціальному (загальному) і юридичному (спеціальному) зрізах правова система України являє собою: по-перше, систему, чітко структуровану, яка включає в себе визначений певний набір елементів — реальних явищ і інститутів соціально-правової дійсності у їх взаємно опосередкованих зв'язках; по-друге, систему динамічну, що виявляється як у внутрішній взаємодії елементів системи, так і у її взаємодії із іншими соціальними системами (з системою соціального «не правового регулювання», з політичною, економічною системами, громадянським суспільством, з системою моралі, цивілізаційно-культурним комплексом тощо); по-третє, систему статичну, своєрідним «стержнем» якої виступає система норм об'єктивного права, виражена в законодавстві.

У соціокультурному аспекті правова система України виступає формою буття українського народу в етноментальній інтерпретації і підпадає під поняття «національна правова система», яке включає в себе крім юридичних засобів, задіяних в механізмі правового регулювання, і неюридичні феномени у їх взаємозв'язку із державою, які охоплюються більш ширшим, ніж правове регулювання, поняттям правового впливу, яке, зокрема, включає в себе правосвідомість, правову культуру, правову ідеологію, правову ментальність, тобто «не одержавлені» форми правової дійсності, зорієнтовані як на правові традиції, так і на правові інновації. У такому аспекті правова система України завжди вирізняється рисами, які притаманні їй завжди незалежно від часу існування, тобто виражає відповідно саму субстанцію права у конкретно-історичній та національній особливості.

Результативність інтеграції соціальних (загальних), юридичних (спеціальних) і соціокультурних (суттєвих) ознак правової системи полягає в тому, щоб дослідження проводити з урахуванням усіх її рис і особливостей, які мають знайти відображення в понятті «правова система України». Тільки за таких умов можна говорити про методологічне значення і ефективність цього поняття як засобу вирішення, по-перше, актуальної проблеми об'єктивного буття та унікальності правової системи України на правовій мапі світу; по-друге, воно дає можливість, з одного боку, аналізувати правову систему України як явище універсальне (логічна модель), а з іншого — наповнити логічну модель історичним змістом з урахуванням історичних правових традицій, правової культури, ментальних рис українського народу і, у такий спосіб, дає підстави для розгляду правової системи України як явища унікального з власною логікою і історією розвитку. Отже, узагальнюючи отримані результати, можемо сформулювати такі висновки:

— поняття «правова система України»: а) володіє усім комплексом соціальних (загальних), юридичних (спе-

ціальних) і соціокультурних (суттєвих) ознак та виражає їх крізь призму національної моделі правової системи України як об'єктивного феномена правової дійсності з власною логікою і історією розвитку; б) змістовно може бути співвіднесено з природно-географічним (правова система конкретної країни), з культурно-етнічним (правова система конкретного народу, як культурно-історичної спільності людей), політико-ідеологічним (право конкретної держави) чинниками тощо. У будь-якому випадку ці чинники взаємно не виключають один одного, а ведуть до одного і того ж результату, а саме: у процесі свого генезису правова система України, трансформуючись і зазнаючи модифікацій, не втрачає рис самотності, запрограмованих генетично;

— становлення, виникнення і розвиток правової системи України (як і будь-якої національної правової системи) відбувається не просто в суспільстві, а у конкретному соціокультурному середовищі. При цьому вона, по-перше, акумулює правовий досвід українського народу; по-друге, відображає вплив права і правових культур різних народів, які в силу історичних обставин не тільки перебували на теренах України, а й створювали різні моделі правового впливу і правового регулювання, привносячи зразки тих зовнішніх юридичних чинників, які були рушійною силою правового розвитку українського народу і спричинювали структурно-нормативні зміни у правовій системі України;

— в генезисній структурі правових систем правова система України виступає в якості конкретної національної правової системи з відповідними соціально-юридичними межами правового впливу і правового регулювання на суспільство, функціонує в чітко визначених політико-географічних, або територіально-державних кордонах; вирізняється власними унікальними історико-правовими і етнокультурними особливостями.

Ключові слова: правова система України, генезисна структура, ознаки правової системи.

У статті дано авторську інтерпретацію поняття правової системи України в генезисній структурі правових систем.

В статті дано авторське розуміння поняття правової системи України в генезисній структурі правових систем.

In the article there is the author's understanding of the concept of the Ukrainian legal system in the genesis of the structure of legal systems.

Література

1. Тиунова Л. Б. Системные связи правовой действительности. Методология и теория / Л. Б. Тиунова. — СПб.: Изд-во СПб. ун-та, 1991. — 136 с.
2. Луць Л. До питання поняття «правова система суспільства» та його місце серед інших правових понять // Проблема законності: [респ. міжвід. наук. зб.]. — Х.: Нац. юрид. акад. України, 2002. — Вип. 55. — С. 15–24.
3. Керимов Д. А. Методологические функции философии права // Государство и право. — 1995. — № 9. — С. 15–22.
4. Оніщенко Н. М. Правова система: проблеми теорії: [монографія] / Н. М. Оніщенко. — К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького, 2002. — 352 с.
5. Селіванов В. Поняття і категорії в процесі історичного розвитку юридичної науки // Вісник Академії правових наук України. — 2005. — № 4. — С. 3–15.
6. Мірошниченко М. І. Теоретичні і методологічні засади генезису правової системи України: [монографія] / М. І. Мірошниченко. — К., 2010. — 367 с. — Деп. в ДНТБ України 01.06.10, № 32-Ук 2010 (Бібліогр. покажчик ІНІОН РАН «Депонированные научные работы» 2010, № 7 Р).
7. Мірошниченко М. І. Національна правова система України: поняття, етноментальний вимір // Науковий вісник Академії муніципального управління. Серія «Право». — К., 2009. — Вип. 2. — С. 12–21.
8. Мурашин О. Г. Поняття правової системи України у контексті антагональної взаємозалежності правової держави і громадянського суспільства в сучасних умовах трансформації / О. Г. Мурашин, М. І. Мірошниченко // Громадянське суспільство і правова держава: теоретичні моделі та досвід реалізації: [монографія] / [В. Д. Гвоздецький, О. Г. Мурашин, М. Г. Патей-Братасюк та ін.]; за заг. ред. В. Д. Гвоздецького. — К.: Вид-во Європ. ун-ту, 2012. — С. 22–37.
9. Марченко М. Н. Проблемы теории государства и права: [учебник] / М. Н. Марченко. — М.: Проспект, 2001. — 760 с.
10. Общая теория государства и права: [академ. курс: в 2 т.]. Т. 2. Теория права / под ред. М. Н. Марченко. — М.: Зерцало, 1998. — 620 с.
11. Тихонравов Ю. В. Основы философии права: [учеб. пособие] / Ю. В. Тихонравов. — М.: Вестник, 1997. — 608 с.
12. Козловський А. А. Право як пізнання. Вступ до гносеології права / А. А. Козловський. — Чернівці: Рута, 1999. — 293 с.